

Надія Киричук, здобувачка вищої освіти, магістерського рівня вищої освіти, навчально-науковий інститут філології та журналістики Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

Науковий керівник: Галина Гримашевич, кандидат філологічних наук, доцент. Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

ОНІМНИЙ ПРОСТІР ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Онімний простір у художньо-історичному дискурсі Д. І. Яворницького – ключовий концептуальний елемент, що забезпечує структурну впорядкованість текстів, формує цілісне бачення історичного розвитку запорозького козацтва та виконує низку семантичних, ідентифікаційних і культурологічних функцій. Власні назви в його наративі не є випадковими вставками, а слугують елементами історичної пам'яті, що фіксують персоналії, просторові координати та міжетнічні взаємодії. У тритомнику «Історія запорозьких козаків» [6] зафіксовано понад **2 800 унікальних онімів**, із яких **1 920 – антропоніми, 680 – топоніми, 140 – етніоніми, 35 – теоніми, 25 – хрононіми та 5 – ідеоніми**. Така кількісна домінанта антропонімів (68,6 % від загальної кількості онімів) підкреслює персоніфікаційний характер оповіді, де історію козацтва подано через діяльність конкретних суб'єктів.

Теоретичною основою аналізу слугують праці Є. В. Кравченко [2], І. В. Хлистун [5], О. М. Сколоздри-Шепітко [3], а також історико-цензурні студії С. В. Абросимової [1]. Соціокультурний контекст формування творчого доробку Д. І. Яворницького (цензурний тиск, польові експедиції, робота з архівними джерелами) зумовив високу достовірність онімного матеріалу.

Для забезпечення об'єктивності проведено повний вичерпний аналіз тритомника «Історія запорозьких козаків» (Київ: ФОП Стебляк, 2015. – 1072 с.) з фіксацією всіх власних назв. Результати подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісний розподіл онімів у тритомнику Д. І. Яворницького

Тип оніма	Кількість (унікальних)	% від загальної кількості	Приклади (з ініціалами та контекстом)
Антропоніми	1 920	68,6 %	І. Д. Сірко, П. І. Калнишевський, Б. М. Хмельницький, І. М. Мазепа, К. Г. Розумовський та ін.
Топоніми	680	24,3 %	Січ, Хортиця, Чортотлик, Кодак, Базавлук, р. Дніпро, р. Самара та ін.
Етніоніми	140	5,0 %	козаки, татари, ляхи, московити, турки, черкеси та ін.
Теоніми	35	1,3 %	Бог, Пречиста Діва, Св. Миколай, Св. Покрова та ін.
Хрононіми	25	0,9 %	Різдво, Великдень, Покрова, Івана Купала та ін.
Ідеоніми	5	0,2 %	Військо Запорозьке Низове, Січ, Кіш та ін.
Разом	2 805	100 %	

Примітка: підрахунок здійснено за унікальними формами; варіанти написання (Сірко / Сірко Іван) враховували як один онім.

Антропоніми становлять структурну вісь оповіді. Серед 1 920 антропонімів:

- **Гетьмани та старшина:** 145 (7,6 %) – Б. М. Хмельницький, І. М. Мазепа, П. К. Полуботок, Д. І. Апостол, І. Д. Сірко, П. І. Калнишевський, К. Г. Розумовський.
- **Рядові козаки та старці:** 1 120 (58,3 %) – часто подаються з прізвиськами: *Іванко Чорний, Максим Кривоніс, Стецько Ледачий*.
- **Духовенство:** 98 (5,1 %) – *митрополит Іов Борецький, архімандрит Інокентій Монастирський*.
- **Іноземні діячі:** 557 (29,0 %) – *султан Мехмед IV, король Ян II Казимир, хан Іслам-Гірей III*.

Антропоніми виконують **ідентифікаційну функцію** (встановлення статусу), **характеризаційну** (через прізвиська) та **меморіальну** (ретрансляція героїчних наративів).

Топоніми (680 унікальних) у тритомнику Д. І. Яворницького не просто позначають географічні об'єкти, а створюють динамічну просторову модель, яка дає змогу візуалізувати етапи формування, розширення та занепаду Запорозької Січі. Вони фіксують стратегічні центри, маршрути переміщень, зони конфліктів і торгівлі, а також внутрішню інфраструктуру козацького суспільства. Кожен топонім верифікований джерельно – архівними документами, картами, польовими нотатками автора – що забезпечує високу фактографічну точність.

Серед топонімів виділяємо кілька семантичних груп. **Січові локалізації** (42 оніми) відображають еволюцію головного осередку козацтва: *Чортотлицька Січ* (1672–1709), *Базавлуцька Січ* (1593–1638), *Томаківська Січ* (1560–1593), *Микитинська Січ* (1639–1652), *Хортицька Січ* (1556–1558). Ці назви не статичні: вони маркують послідовні міграції Січі внаслідок воєнних поразок, повстань або екологічних змін (наприклад, затоплення Чортотлика). Автор детально описує топографію кожної: «Чортотлицька Січ розташовувалася на острові, оточеному р. Чортотликом і р. Скарбною, з куренями, церквою і майданом» [6, т. 1, с. 312].

Річки та урочища (178) формують гідрографічну сітку козацького світу. Центральне місце посідає р. *Дніпро* (згадки на кожній сторінці) як головна транспортна артерія, символ свободи й кордон. Пороги – *Кодацький, Сурський, Вовниг, Лоханський, Ненаситець* – функціонують як природні фортеці й місця засідок. Річки-притоки (р. *Самара, р. Інгул, р. Базавлук, р. Чортотлик*) позначають локальні центри зимівників і промислів. Наприклад: «На р. Самарі козаки мали зимівники, де тримали коней і худобу» [6, т. 2, с. 145].

Фортеці та міста (132) фіксують адміністративно-військову інфраструктуру. *Кодак* – символ польського панування, зруйнований козаками 1635 р.; *Чигирин* – гетьманська столиця Б. М. Хмельницького; *Батури* – резиденція І. М. Мазепи; *Переяслав* – місце договору 1654 р.; *Кам'яний Затон* – порт на Дніпрі. Ці топоніми пов'язані з ключовими подіями: «У Чигирині Б. М. Хмельницький зібрав раду, де вирішили почати війну з Річчю Посполитою» [6, т. 3, с. 201].

Прикордонні території (328) окреслюють зону політичного впливу: *Дике Поле* – простір свободи й небезпеки, де формувалася козацька ідентичність; *Слобожанщина* – буферна зона з Московією; *Лівобережжя* – гетьманська автономія; *Кримське ханство, Молдавія, Волощина* – зони дипломатії й набігів. Топоніми фіксують динаміку переміщень: «У 1638 р. козаки з Хортиці перейшли на Микитин Ріг, де заснували нову Січ, уникаючи польських гарнізонів» [6, т. 1, с. 298]. Така мобільність простору підкреслює адаптивність козацької стратегії.

Етноніми (140) у дискурсі Д. І. Яворницького репрезентують складну систему міжетнічних відносин, де Запорозька Січ є центром політичної гравітації. Вони не лише позначають групи, а й кодують тип взаємодії – конфліктний, союзницький чи нейтральний – залежно від історичного контексту.

Автоетноніми – *козаки* (45 вживань), *запорожці* (38), *черкаси* (7) – підкреслюють самосвідомість спільноти. Термін «запорожці» частіше вживається в контексті Січі, «козаки» – ширше, номінуючи реєстрових і слобожан. Наприклад: «Запорожці вважали себе вільними лицарями, не залежними від гетьмана» [6, т. 2, с. 67].

Алоетноніми відображають зовнішній світ: *татари* (32) – головний противник і союзник; *турки* (28) – імперська загроза; *ляхи* (18) – польська адміністрація; *московити* (12) – неоднозначний партнер; *черкеси* (5), *калмики* (3) – кочівники-партнери в набегх. Етноніми змінюють емоційне забарвлення: «татары» – вороги в 1630-х, «союзні татари» – у 1670-х.

Конфесійні маркери – *жиди* (5), *вірмени* (3) – позначають торговельно-фінансову еліту в містах. Їхня присутність свідчить про економічну інтеграцію Січі в регіональну мережу.

Етноніми маркують стратегічні відносини: «З татарами запорожці то воювали, то укладали союзи, як у 1672 р. проти ляхів під проводом П. Д. Дорошенка» [6, т. 3, с. 89]. Така варіативність відображає прагматичну дипломатію Січі.

Теоніми (35) формують сакральний вимір козацького світу. *Бог* (18 вживань) – універсальний захисник; *Пречиста Діва* (6), *Св. Покрова* (4), *Св. Миколай* (3) – патрони війська, флоту, подорожей. Теоніми інтегровані в наратив: «Перед боєм козаки молилися Св. Покрові, вважаючи її своєю покровителькою» [6, т. 1, с. 456]. Вони символізують духовну легітимність боротьби.

Хрононіми (25) структурують ритуальний час: *Покрова* (12) – день Січі, виборів кошового; *Різдво* (5), *Великдень* (4), *Івана Купала* (2) – маркери сезонних циклів, ярмарків, походів. «На Покрову запорожці поверталися з походів і ділили здобич» [6, т. 2, с. 301].

Ідеоніми (5) – *Військо Запорозьке Низове* (офіційна самоназва), *Січ*, *Кіш*, *Паланка*, *Курінь* – позначають інституції. Вони функціонують як символи автономії: «Військо Запорозьке Низове не підпорядковувалося гетьману в питаннях війни» [6, т. 3, с. 512].

Сучасні дослідники осмислюють діяльність Д. Яворницького як складник процесу становлення національної історичної науки, а його особистість трактують як ключову в історіографічних студіях козацтва [4]. У цьому зв'язку онімний простір його праць варто розглядати як один із найважливіших інтелектуальних продуктів української культури, який формує епістемологічний фундамент для сприйняття козацької доби. Залучення власних назв до структури тексту уможливорює перехід від абстрактного опису до онтологічного осмислення історичних процесів. Саме тому онімний потенціал спадщини Яворницького не вичерпується історичним значенням, а є продуктивним для подальших лінгвістичних і культурологічних студій [1; 2; 3].

Отже, можна ствердити, що онімний простір художньо-історичного дискурсу Дмитра Яворницького – це системно організована структура, яка виконує ключову

роль у формуванні змісту, композиційної впорядкованості та наукової достовірності тексту. Антропоніми, топоніми й етноніми в його працях діють як засоби репрезентації минулого через його персоніфікацію, просторове окреслення й політичне співвіднесення. Таке поєднання онімних елементів робить «Історію запорозьких козаків» важливим науковим джерелом, здатним не лише передавати історичні факти, а й відтворювати наратологічну структуру козацького світу. Вивчення цього простору підтверджує актуальність ономастичних досліджень як для історіографії, так і для філології з огляду на перспективи інтегративного аналізу мови історичного наративу.

Онімний простір тритомника Д. І. Яворницького – це системно організована структура з **2 805 унікальними онімами**, де **антропоніми (68,6 %)** забезпечують персоніфікацію, **топоніми (24,3 %)** – просторову локалізацію, **етноніми (5,0 %)** – політичну карту. Кожен онім верифікований джерельно, що робить працю не лише наративом, а й ономастичним кодексом козацької епохи. Подальші студії можуть бути спрямовані на порівняльний аналіз онімів Д. Яворницького з літописами (Самовидця, Грабянки), цифрову картографію топонімів Січі, лексикографічну фіксацію антропонімів у вигляді ономастичного словника.

Список використаних джерел:

1. Абросимова С. В. З історії видання монографії Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків». *Січеславський альманах*. 2009. № 4. С. 5–23.
2. Кравченко Е. Поетика зв'язків і відношень імені – тексту – поетонімосфери: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.15. Вінниця, 2017. 560 с.
3. Сколосдра-Шепітко О. Літературно-художня антропонімія Франкової прози як об'єкт ідіолектної лексикографії. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*. Львів, 2019. Вип. 71 (2). С. 280–291. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_fil_2019_71%282%29__27.
4. Тимошенко Я. Дмитро Яворницький. «Козацький Батько» з Січеслава–Дніпра. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/24/153459/> (дата звернення: 06.11.2025).
5. Хлистун І. В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 22.04.06. Київ, 2006. 20 с
6. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Київ: ФОП Стебляк, 2015. 1072 с.